

Olena Borodina

W kierunku konceptualizacji sprawiedliwości społecznej w przestrzeni wiejskiej Ukrainy

Streszczenie: W przedstawionym artykule podjęto kwestie sprawiedliwości społecznej i sprawiedliwości przestrzennej, przywołano genezę tych pojęć i omówiono ich dialektykę oraz rolę odgrywaną przez nie w kształtowaniu polityk rozwoju regionalnego i obszarów wiejskich. Sprecyzowano, że społeczność jest przestrzennie sprawiedliwa, gdy wszystkie jej części respektują prawa poszczególnych członków. Rozwój obszarów wiejskich uwzględniający sprawiedliwość społeczną i przestrzenną powinien wiązać się z poszanowaniem podstawowych praw człowieka, promować inkluzywne działania na tych terenach ukierunkowane na zmniejszenie nierówności gospodarczych i polaryzacji społecznej, które są wynikiem neoliberalnych przemian. Odnosząc się do specyfiki ukraińskiej reformy samorządowej, podjęto próbę określenia obszarów kształtowania (nie)sprawiedliwości, co ma umożliwić dalsze opracowywanie mechanizmów wyrównywania procesów rozwoju lokalnego.

Słowa kluczowe: sprawiedliwość społeczna, sprawiedliwość przestrzenna, społeczeństwo, rozwój inkluzywny, obszary wiejskie.

1. Wprowadzenie

Sprawiedliwość społeczna jest jednym z największych wyzwań naszych czasów. W obecnym zglobalizowanym świecie, w kontekście narastających nierówności przestrzennych i polaryzacji społecznej, pojęcie sprawiedliwości i jego relacje z pokrewnymi pojęciami demokracji, równości, społeczeństwa obywatelskiego i praw obywatelskich nabierają nowego znaczenia. We współczesnym świecie sprawiedliwość postrzegana jest nie abstrakcyjnie, ale jako precyzyjna koncepcja ukierunkowana na kształtowanie zbiorowej solidarności i odpowiedzialności politycznej za

Prof. Olena Borodina, Państwowa Instytucja „Instytut Ekonomii i Prognozowania Narodowej Akademii Nauk Ukrainy”, Zakład Ekonomii i Polityki Agrarnych Transformacji, ul. Panasa Myrnoho 26, 01011 Kijów, Ukraina, e-mail: olena.borodina@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9937-5907.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

przyszłość planety. Jest to ważne, ponieważ rosnące nierówności podważają zaufanie do rządów, demokracji, prowadzą do różnego rodzaju konfliktów i przemocy, co w dzisiejszej zglobalizowanej przestrzeni stanowi zagrożenie dla całej ludzkości.

Na początku XXI w. Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ) ponownie podkreśliła potrzebę przezwyciężenia nierówności dla osiągnięcia sprawiedliwości społecznej, praw pracowniczych i równości płci. Wizja ta leży u podstaw Agendy na rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030 i jest zapisana w 10. Celu Zrównoważonego Rozwoju (Sustainable Development Goal 10) dotyczącym zmniejszenia nierówności w krajach i pomiędzy krajami.

Na progu trzeciego tysiąclecia – pomimo globalnych osiągnięć społeczności międzynarodowej w ponownym włączeniu kwestii sprawiedliwości do agendy światowej – nierówności w wymiarze lokalnym wynikające z pozbawienia mieszkańców obszarów wiejskich środków do życia stale rosną na wszystkich kontynentach. Skala, głębokość i zakres obecnej fali zawłaszczania gruntów rolnych i zasobów na obszarach wiejskich we wszystkich regionach naszego globu wskazują na naruszenia sprawiedliwości społecznej i przestrzennej, co stwarza realne zagrożenia dla poszanowania praw człowieka.

Ukraina znajduje się w epicentrum globalnej redystrybucji zasobów rozwoju lokalnego. W 2014 r. państwo to rozpoczęło reformę decentralizacyjną, która według rządu miała na celu przekazanie znacznej części zasobów, uprawnień i odpowiedzialności od państwowych władz wykonawczych do samorządów lokalnych. Plan realizacji reformy przewidywał dwa etapy jej przeprowadzenia. Na etapie pierwszym procesy reform na poziomie lokalnym były wdrażane na zasadzie dobrowolności. Przed końcem pierwszego etapu w 2019 r. powstało 806 połączonych wspólnot lokalnych (ukr. *terytorialni hromady, територіальні громади*). Drugi etap decentralizacji miał zakończyć się w 2021 r., a rok 2020 miał być kluczowy dla finalizacji kształtowania podstawowego szczebla samorządu terytorialnego, przy czym podejście dobrowolności dla pozostałych wspólnot było już zamieniane na odgórne. Zgodnie z rozporządzeniami Gabinetu Ministrów Ukrainy na terenie kraju utworzono 1469 wspólnot lokalnych, w skład których wchodzi aktualnie 1267 osad miejskich i 27 393 wiejskich. Z powodu reformy liczba organów samorządu terytorialnego zmniejszyła się ponad ośmiokrotnie w stosunku do okresu sprzed reformy, a to w istotny sposób zmieniło konfigurację dostępu mieszkańców wsi do swojego samorządu terytorialnego. Obszary i społeczności wiejskie stanęły przed zagrożeniem redystrybucji zasobów niezbędnych dla ich funkcjonowania.

W wyniku procesów decentralizacji ponad 60% ludności wiejskiej i prawie 70% osad wiejskich wchodzi aktualnie w skład wspólnot lokalnych z ośrodkami w osadach miejskich – miastach i miasteczkach. Jednocześnie prawie 36% gmin

miejskich i ponad 34% gmin wiejskich jest nadmiernie rozbudowanych, gdyż obejmują często zbyt wiele starostw¹ (często ponad 25, a w kilku przypadkach nawet więcej niż 50). Ponad 51% miejscowości wiejskich (ok. 14 tys., z których wiele charakteryzuje się niską gęstością zaludnienia) wchodzi w skład nadmiernie rozbudowanych wspólnot terytorialnych². Wspólnoty lokalne z dużą liczbą wsi cechują się często rozmieszczeniem na ich obszarze agroholdingów³ zapewniających mieszkańcom lokalne zatrudnienie w rolnictwie. Podobne podejście do kształtowania bazy zasobowej wspólnot lokalnych można uważać za niesprawiedliwe, gdyż stwarza potencjalne zagrożenia dla zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i społeczności wiejskich oraz wzmacnia dychotomię interakcji „centrum–peryferie”.

Konieczność rozwiązania podobnych problemów rozwojowych powoduje niezbędność skupienia uwagi środowiska naukowego na wypracowaniu odpowiednich konstruktów teoretycznych i praktycznych mechanizmów zmierzających do relatywnie równomiernego rozwoju społeczeństwa wiejskiego w celu zapobiegania konfliktom społecznym i ochrony społeczeństwa przed potencjalnymi wstrząsami.

W artykule przedstawiono naukowe i praktyczne podejścia do zrozumienia przestrzennego wymiaru sprawiedliwości społecznej na obszarach wiejskich. W tym celu dokonano naukowej analizy pojęć sprawiedliwości społecznej i sprawiedliwości przestrzennej. Opisano dialektykę społeczną i przestrzenną w zakresie sprawiedliwości – przestrzenna kształtuje społeczną w takim samym stopniu, jak społeczna kształtuje przestrzenną. Nawiązując do specyfiki ukraińskiej reformy samorządowej, określono wstępnie obszary kształtowania (nie)sprawiedliwości w celu umożliwienia dalszego opracowywania mechanizmów wyrównywania procesów rozwoju lokalnego.

2. Czym jest sprawiedliwość społeczna?

Uważa się, że koncepcja sprawiedliwości społecznej jako lokomotywy rozwoju pojawiła się po raz pierwszy w nauce zachodniej w połowie XIX stulecia w wyniku rewolucji przemysłowej. Sprawiedliwość społeczna była postrzegana przez ówczesnych Europejczyków jako rewolucyjne hasło ucieleśniające ideały postępu i solidarności. Koncepcja ta została rozwinięta w doktrynie socjalistycznej, wywodzącej się

¹ Starostwo (ukr. *starostynski okrug, старостинський округ*) – jednostka zawierająca jedną lub kilka wsi czy miasteczek, wchodząca w skład wspólnoty lokalnej (Hohol, Tsybulska 2022).

² Według szacunków ekspertów połączone wspólnoty terytorialne liczące ponad 20 miejscowości wiejskich nie są w stanie instytucjonalnie zapewnić rozwoju wszystkim starostwom wchodzącym w ich skład.

³ Agroholdingi to duże zintegrowane podmioty zajmujące się produkcją rolną i wykorzystujące znaczne areale gruntów rolnych – z reguły obejmujące od 50 do ponad 600 tys. ha (Borodina, Prokopa 2015).

z prac dziewiętnastowiecznych niemieckich filozofów Karola Marksa i Fryderyka Engelsa. „Do połowy XX wieku koncepcja sprawiedliwości społecznej stała się centralnym elementem ideologii i programów praktycznie wszystkich lewicowych i centrowych partii politycznych na całym świecie” (UN 2006, s. 12). Od tej pory podkreślany jest uniwersalny aspekt sprawiedliwości społecznej, której podstawową zasadą jest humanizm.

W ujęciu teoretycznym pojęcie sprawiedliwości społecznej stało się wyraźniej zdefiniowane po zróżnicowaniu go w wymiarach społecznym i gospodarczym oraz „gdy pewna grupa ekonomistów nabrała przekonania, że ich obowiązkiem jest nie tylko opisywanie zjawisk, ale też proponowanie kryteriów podziału rezultatów ludzkiej działalności” (UN 2006, s. 12).

Uogólniając zasady leżące u podstaw różnych koncepcji sprawiedliwości, można wyróżnić jej trzy paradygmaty – redystrybucyjny, dystrybucyjny (rozdzielczy) i wymienny (Gavrylova 2009). Zgodnie z paradygmatem redystrybucyjnym sprawiedliwość nie polega na porównywaniu wszystkich ze wszystkimi, ale na ocenie wszystkich według pewnego obiektywnego standardu. Paradygmat dystrybucyjny związany jest zaś z dystrybucją dóbr materialnych, zaszczytów, przywilejów na zasadzie meritum (według zasług). Sprawiedliwość dystrybucyjna postrzegana jest jako racjonalna i etyczna podstawa stosunków społecznych, która powinna być określona przez racjonalny wysiłek podmiotowy. Z kolei według paradygmatu wymiennego sprawiedliwość społeczna to wolna wymiana oparta na wzajemnych korzyściach i dobrowolności. Społeczeństwo to mechanizm powszechnej wymiany, a interwencja państwa jest dopuszczalna jedynie w celu przeciwdziałania oszustwom i przemocy.

Wśród tych podejść najbardziej popularny jest dystrybucyjny paradygmat sprawiedliwości, którego pierwsza teoria pojawiła się w pracach Johna Rawlsa. Główne założenia jego koncepcji sprawiedliwości zostały po raz pierwszy opisane w książce *The Theory of Justice* w 1971 r. Autor zaproponował w niej rozwiązanie problemu sprawiedliwego podziału korzyści w społeczeństwie za pomocą koncepcji umowy społecznej. Po przeanalizowaniu hipotetycznej umowy społecznej, podczas której ludzie uzgadniają zasady sprawiedliwości, badacz ten doszedł do wniosku, że w sensie merytorycznym sprawiedliwość opiera się na dwóch zasadach: (1) wszystkie strony umowy mają takie samo prawo do maksymalnej wolności zgodnej z wolnością innych; (2) nierówność społeczna i gospodarcza związana z pozycjami i stanowiskami dostępnymi dla wszystkich na zasadzie sprawiedliwej równości szans powinna być racjonalnie oczekiwaną korzyścią dla każdego. Pierwsza z tych zasad koreluje z realizacją kluczowych praw i wolności obywatelskich, druga – z podziałem dochodów, bogactwa, a także z instytucjami publicznymi zapewniającymi ten podział. Za dobrze zorganizowane społeczeństwo

można więc uznać takie, w którym wszyscy przestrzegają tych samych zasad sprawiedliwości i istnieją instytucje publiczne mogące przyzwyczać ludzi do sprawiedliwych stosunków społecznych (Rawls 1999).

Laureat Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii Amartya Sen w swojej ogólnej analizie teorii umowy społecznej (Sen 2009) krytykuje Rawlsa za nieadekwatne oczekiwania wobec instytucji jako gwarantów sprawiedliwości. Takie podejście nie uwzględnia wpływu ludzkich zachowań na zdolność instytucji do utrzymania sprawiedliwego społeczeństwa i znacząco nie docenia trudności związanych z zapewnieniem takiego stanu, w którym wszyscy przestrzegają norm sprawiedliwego społeczeństwa (Morev 2010).

W europejskim systemie wartości dominującym teoretycznym konstruktem sprawiedliwości jest społeczeństwo sprawiedliwości egalitarnej, którego główną zasadą jest idea równości szans oparta na paradygmacie dystrybutywnym.

Z perspektywy praktycznego funkcjonowania ONZ sprawiedliwość społeczna również rozumiana jest jako sprawiedliwość dystrybutywna. Podstawowe zasady koncepcji sprawiedliwości społecznej/dystrybutywnej są obecne w różnych pracach naukowych oraz w wielu międzynarodowych prawnych lub quasi-prawnych tekstach ONZ. W niektórych dokumentach międzynarodowych, w tym w Deklaracji i Programie Działań Światowego Szczytu Rozwoju Społecznego w Kopenhadze z 1995 r., odniesienie do sprawiedliwości społecznej jest szczególnie znaczące (UN 2006). ONZ starał się przywrócić integralność i atrakcyjność sprawiedliwości społecznej, interpretowanej we współczesnym kontekście jako sprawiedliwość dystrybutywna.

W wymiarze praktycznym sprawiedliwość społeczna jest rozpatrywana w kategoriach nierówności. Nierówność to zróżnicowanie osób na podstawie różnorodnych przejawów, a mianowicie: nierówności w zasobach, w dochodach, we własności, w możliwościach, w statusie społecznym, w dostępie do świadczeń społecznych, w konsumpcji czy możliwościach kumulacji dóbr. W tradycyjnym rozumieniu nierówność dochodowa jest decydująca wśród wszystkich tych przejawów, gdyż są one uwarunkowane lub powstały w konsekwencji pojawienia się i dalszego pogłębiania nierówności dochodowej (Borodina [red.] i in. 2021). Podobne podejście jest ważne z dwóch względów. Z jednej strony niesprawiedliwy podział dóbr i dochodów pomiędzy członkami społeczeństwa hamuje rozwój gospodarczy i w znacznym stopniu zagraża wolności gospodarczej, przyczyniając się do powstania oligarchii. Z drugiej zaś strony ogólną podstawą koncepcji sprawiedliwości społecznej jest idea praw człowieka, czyli uznanie równego traktowania ludzi i odrzucenie przywilejów związanych z jakimikolwiek cechami, niezależnie od ich przestrzennego usytuowania.

3. Czym jest sprawiedliwość przestrzenna?

Przestrzenny kontekst realizacji celów rozwojowych ONZ to główna przyczyna poświęcenia znacznej uwagi koncepcji sprawiedliwości przestrzennej, co jest niezbędne dla uświadomienia sobie szerokiej przestrzennej podstawy realizacji kluczowych idei demokracji i praw człowieka. W ciągu ostatnich dwóch dekad studia przestrzenne uległy znacznej zmianie – od kartograficznych koncepcji zagospodarowania przestrzeni jako miejsca ludzkiej aktywności do przekształcenia tej przestrzeni w aktywną siłę kształtującą ludzkie życie.

„Jako koncepcja sprawiedliwość przestrzenna istnieje od lat 70. XX wieku, lecz pozostaje źle zdefiniowana, kontestowana i błędnie przeciwstawiana sprawiedliwości społecznej” (Madanipour, Shucksmith, Brooks 2021, s. 808). W obliczu korporacyjnej ofensywy na prawa człowieka, zarówno dla teorii, jak i praktyki kluczowe jest wyraźne podkreślenie przestrzennego wymiaru sprawiedliwości i niesprawiedliwości we wszystkich skalach geograficznych – od lokalnej do globalnej. To właśnie z tych powodów pojęcie sprawiedliwości przestrzennej nabrało nowego znaczenia na początku XXI w.

Znany amerykański urbanista Edward W. Soja, który wniósł istotny wkład w rozwój najnowszej koncepcji sprawiedliwości przestrzennej, twierdzi, że we współczesnym dyskursie przestrzenność sprawiedliwości jest albo ignorowana, albo zastępowana pojęciami pokrewnymi. Często jest to działanie zamierzone w celu odwrócenia uwagi od konkretnych przejawów wyraźnie wyodrębnionej przestrzennej koncepcji sprawiedliwości i, co ważniejsze, od wielu nowych możliwości, jakie oferuje ona nie tylko dla budowania teorii i analiz empirycznych, lecz także dla przestrzennie adekwatnych działań społecznych i politycznych w dziedzinie praw człowieka. „Jeśli sprawiedliwość jest rozpatrywana w wymiarze przestrzennym, to nie tylko wzbogaca teoretyczne rozumienie sprawiedliwości, ale może otworzyć istotnie nowe spostrzeżenia, które poszerzają naszą wiedzę praktyczną o bardziej skuteczne działania na rzecz większej sprawiedliwości i demokracji, i odwrotnie, bez uczynienia tego, co przestrzenne, wyraźnym i afirmatywnym, możliwości te nie będą tak oczywiste” (Soja 2008, pkt 2).

Soja (2008, pkt 9–12) wyróżnia trzy fundamentalne zasady krytycznego myślenia przestrzennego:

- ontologiczną przestrzenność bytu (wszyscy jesteśmy istotami przestrzennymi, a także społecznymi i czasowymi);
- społeczne kształtowanie przestrzenności (przestrzeń jest społecznie konstruowana i dlatego może być społecznie zmieniana);
- dialektykę społeczno-przestrzenną (przestrzeń kształtuje społeczeństwo w takim samym stopniu, w jakim społeczeństwo kształtuje przestrzeń).

We współczesnej literaturze wyróżnia się cztery formy sprawiedliwości przestrzennej: proceduralną (*procedural*), uznaniową (*recognitionial*), redystrybucyjną (*redistributive*) i międzypokoleniową (*intra- i intergeneration*) (Uwayezu, De Vries 2018). Sprawiedliwość proceduralna koncentruje się na regułach i procesach zarządzających kierowaniem zasobami przestrzennymi. Powinny one (zasady i procesy) być zaprojektowane i wdrożone w sposób integracyjny (inkluzywny), aby umożliwić właścicielom i użytkownikom korzystanie z tych zasobów w celu zaspokojenia własnych potrzeb. Sprawiedliwość uznaniowa odzwierciedla zasadę sprawiedliwego podziału zasobów przestrzennych, zwłaszcza w zakresie tworzenia szans dla osób, które cierpią z powodu wyczerpywania się zasobów w procesie dostępu i korzystania z nich. Z kolei sprawiedliwość redystrybucyjna ma na celu sprawiedliwe udostępnienie zasobów przestrzennych dla wszystkich użytkowników, w tym osób ubogich i niepełnosprawnych lub stworzenie zbliżonych możliwości korzystania z nich zgodnie z osobistymi potrzebami. Wreszcie międzypokoleniowa forma sprawiedliwości skupia się na ogólnych aspektach ludzkich potrzeb rozwoju i funkcjonowania w rozwijającym się społeczeństwie poprzez odpowiednie instytucje pozwalające użytkownikom zasobów przetrwać i wyodrębnić część tych zasobów dla przyszłych pokoleń.

W praktyce badawczej sprawiedliwość przestrzenną należy postrzegać po pierwsze jako rezultat, tj. wzorce rozmieszczenia, które same w sobie mogą być sprawiedliwe lub niesprawiedliwe, a po drugie jako proces, który prowadzi do tego rezultatu. Stosunkowo łatwo jest wskazać przykłady niesprawiedliwości przestrzennej w sposób opisowy, ale znacznie trudniej jest zidentyfikować i zrozumieć procesy leżące u podstaw tych niesprawiedliwości. Dyskryminacja lokalna, generowana przez uprzedzenia do pewnych grup osób ze względu na ich położenie geograficzne (np. do mieszkańców wsi), ma zasadnicze znaczenie w kształtowaniu niesprawiedliwości przestrzennej w społeczeństwach wiejskich oraz w tworzeniu zakorzenionych struktur przestrzennych przywilejów i korzyści.

Sprawiedliwość przestrzenna to także podstawa oceny pozwalającej na podjęcie decyzji i działań mających na celu poprawę warunków życia społeczności wiejskich i przekształcenia ich w bardziej zrównoważone. Ma to kluczowe znaczenie dla promowania pełnowartościowej realizacji potencjału ludzkiego. Dlatego też sprawiedliwość przestrzenna jest ściśle związana z koncepcją równości szans życiowych, która dotyczy dostępu wiejskich gospodarstw domowych i poszczególnych osób do możliwości edukacyjnych, gospodarczych i środowiskowych. Sprawiedliwość przestrzenna jest zasadniczo związana ze spójnością wspólnot lokalnych i ich zrównoważonym rozwojem rozumianym jako integracja wymiarów społecznego, gospodarczego i środowiskowego, która pozwoli przyszłym pokoleniom zachować wiejski styl życia i korzystać z uroków obszarów wiejskich.

4. Dialektyka sprawiedliwości przestrzennej i społecznej

Sprawiedliwość przestrzenną często przeciwstawia się sprawiedliwości społecznej. Podzielamy stanowisko, że sprawiedliwość przestrzenna jako taka nie jest substytutem ani alternatywą dla sprawiedliwości społecznej lub innych form sprawiedliwości, ale raczej sposobem rozpatrywania sprawiedliwości z krytycznej perspektywy przestrzennej (Iveson 2011). Sprawiedliwość społeczna i przestrzenna stanowią komplementarne koncepcje teoretyczne, które uzupełniają się w swoich przejawach. Koncepcja sprawiedliwości przestrzennej wywodzi się z konceptualizacji sprawiedliwości społecznej w przestrzeni, gdyż sprawiedliwość w przestrzeni fizycznej służy do określenia sprawiedliwego podziału zasobów przestrzennych w pewnych ograniczonych ramach pomiędzy przestrzeniami geograficznymi, począwszy od jednostek mieszkalnych, przez wsie, miasta, regiony, do państw i kontynentów.

Sprawiedliwość przestrzenna zawiera w sobie komponent społeczny. Nie są to jednak pojęcia tożsame. Sprawiedliwość społeczna koncentruje się na dystrybucji zasobów między grupami społecznymi, natomiast sprawiedliwość przestrzenna – na geografii dystrybucji w ramach przestrzennych procesów życiowych społeczności ludzkich.

Dialektyka społeczno-przestrzenna oznacza, że istnieje świadomość, iż przestrzeń, w której żyjemy, w sensie sprawiedliwości, może mieć zarówno negatywne, jak i pozytywne konsekwencje dla niemal wszystkiego, co robią ludzie. Skrzyżowanie przestrzeni, wiedzy i władzy może zarówno uciskać osobę lub określoną grupę społeczną, jak i sprzyjać jej istnieniu. Przestrzeń kształtuje społeczeństwo w takim samym stopniu, w jakim społeczeństwo kształtuje przestrzeń. Jak zauważył w 1993 r. Edward Said w książce *Kultura i imperializm*, „nikt z nas nie wychodzi poza przestrzeń i nikt z nas nie jest wolny od walki o przestrzeń. Ta walka jest złożona i ciekawa, bo nie chodzi tylko o żołnierzy i broń, lecz także o idee, formy, obrazy i wyobrażenia” (Said 1993, s. 7).

Dialektyka badania sprawiedliwości społecznej i przestrzennej polega na tym, że koncentruje się ono na sprawiedliwym geograficznym podziale zasobów oraz mechanizmach władzy prowadzących do powstawania nierówności między grupami społecznymi i jednostkami przestrzennymi.

Obie omawiane tu formy sprawiedliwości związane są z procesami instytucjonalizacji i funkcjonowania instytucji wiejskich. W dziedzinie sprawiedliwości społecznej procesy te opierają się na władzy i mechanizmach ułatwiających jej oddziaływanie poprzez dominację lub ucisk pewnych segmentów społeczeństwa. Sprawiedliwość przestrzenna uznaje sposób organizacji przestrzeni za konieczny instytucjonalny warunek powstania dominacji lub ucisku metropolii nad poszczególnymi wsiami w ramach wspólnoty lokalnej.

Dialektyka przestrzennej i społecznej (nie)sprawiedliwości pokazuje ich wzajemne oddziaływanie i wpływ. Z jednej strony nierównomierna dystrybucja zasobów (pomiędzy grupami społecznymi, w przestrzeni i czasie) jest wynikiem głęboko zinstytucjonalizowanych procesów, mechanizmów władzy i procedur, które przyczyniają się do dominacji lub opresji pewnych segmentów populacji na poziomie społeczności. Z drugiej zaś strony, biorąc pod uwagę, że takie zasoby mają zdolność upodmiotowienia obywateli, zwiększenia potencjału działania i zagwarantowania wolności wyboru, ich niesprawiedliwa dystrybucja wśród członków społeczeństwa i jednostek przestrzennych może prowadzić do wzmocnienia i wytworzenia niesprawiedliwości proceduralnej, zwłaszcza w sferze politycznej, która reprodukuje istniejące i/lub stymuluje dalsze nierówności w dystrybucji zasobów pomiędzy terytoriami.

Z perspektywy praw człowieka sprawiedliwość przestrzenna jest podstawowym fundamentem instytucji społecznych i politycznych oraz zasad gospodarowania zasobami, które muszą zaspokajać wszystkie indywidualne potrzeby. Dla sprawiedliwego zarządzania przestrzenią geograficzną należy uznać i chronić prawa wszystkich osób do posiadania i korzystania z zasobów przestrzennych. Dążenie do zwiększenia sprawiedliwości lub zmniejszenia niesprawiedliwości w zakresie własności i wykorzystania zasobów powinno być głównym celem rozwoju społeczeństwa, podstawową zasadą podtrzymywania godności ludzkiej i gwarancji demokratycznych. Zatem sprawiedliwość przestrzenna jest kluczem do ustanowienia zasad demokratycznych w wymiarze terytorialnym. Aby osiągnąć sprawiedliwość przestrzenną, konieczne jest działanie poprzez demokrację uczestniczącą w celu zarządzania zrównoważonym rozwojem danego terytorium, sprawiedliwą redystrybucją zasobów oraz przestrzennymi przewagami i możliwościami.

Przezwyciężanie niesprawiedliwości przestrzennej dzięki przestrzeganiu zasad sprawiedliwości społecznej w alokacji zasobów przestrzennych jest procesem ciągłym. Obejmuje on opracowanie i wdrożenie zasad sprawiedliwości przestrzennej, które zapewniają wszystkim kategoriom ludzi wybór lub możliwość korzystania z tych zasobów. Jednak każda lokalizacja geograficzna, w której znajduje się człowiek, ma pewien stopień niesprawiedliwości. Dlatego idealnie równomierny rozwój, pełna równość społeczno-przestrzenna, perfekcyjna sprawiedliwość dystrybucyjna, a także wszechstronna realizacja praw człowieka nie są ostatecznie osiągalne.

5. Sprawiedliwość społeczna w przestrzeni wiejskiej w kontekście ocen empirycznych

Gdy rozwój przestrzeni wiejskiej badany jest z perspektywy sprawiedliwości społecznej w ramach scalonej wspólnoty lokalnej, to najważniejsze jest zrozumienie dialektyki tego, co społeczne, i tego, co przestrzenne. Takie podejście pozwala

skupić się na przestrzennym wymiarze sprawiedliwego dostępu do lokalnych zasobów w kontekście terytoriów i grup społecznych tworzących daną społeczność, a także w obrębie wiejskich obszarów społeczności obejmujących centralne obszary metropolitalne oraz peryferyjne (często słabo zaludnione) wsie i osady. Równie ważny jest sposób zarządzania tym dostępem. Zarządzanie tego rodzaju odbywa się poprzez instytucje formalne, takie jak system centralnej redystrybucji finansów, planowania, opodatkowania itp., a równocześnie – przez instytucje nieformalne, jak tradycje kulturowe i postawy społeczne wobec ludności wiejskiej i przestrzeni wiejskiej wspólnoty lokalnej.

W ujęciu sprawiedliwości społecznej w przestrzeni wiejskiej uwzględnia się przestrzenną przyczynowość sprawiedliwości i niesprawiedliwości w organizacji rozwoju przestrzeni społeczności wiejskich. Dla obszarów wiejskich jest to rozmieszczenie w przestrzeni społecznie ważnych (w sensie dobrobytu publicznego) zasobów rozwoju lokalnego, przede wszystkim ziemi. Niezwykle znaczenie wykorzystania zasobów lokalnych dla rozwoju przestrzennego obszarów wiejskich wynika z faktu, że są one jedynymi zasobami niezbędnymi dla zachowania wiejskiego sposobu życia, ochrony społeczeństwa wiejskiego i osad wiejskich, które cierpią z powodu krajowych i globalizacyjnych trendów związanych ze wzrostem rolnictwa przemysłowego, nadmierną koncentracją i zawłaszczaniem gruntów czy zmianami klimatycznymi (Borodina, Mykhailenko, Fraier 2020).

Badanie różnego rodzaju sprawiedliwości przestrzennej dla obszarów wiejskich dotyczy dostępu społeczności wiejskich do lokalnych zasobów, zwłaszcza ziemi, poprzez respektowanie i ochronę praw wszystkich lokalnych mieszkańców do tychże zasobów w ramach inkluzywnego i partycypacyjnego zarządzania. Sprawiedliwość redystrybucyjna promuje podział zasobów lub praw do nich w taki sposób, aby były one wykorzystywane w równym stopniu przez wszystkich członków społeczności. Połączenie różnych form sprawiedliwości przestrzennej może promować dostęp do zasobów dla najbardziej wrażliwych – ubogich i innych osób, którym odmawia się dostępu do zasobów z powodu niesprawiedliwych systemów redystrybucji, interesów dużych przedsiębiorstw i procesów organizacji przestrzennej. Strategie redystrybucyjne w kontekście sprawiedliwości przestrzennej zwiększają bezpieczeństwo posiadania zasobów i ziemi poprzez wzmocnienie powiązań ludzi z tymi zasobami.

Sprawiedliwość międzypokoleniowa (Gutwald i in. 2014) na obszarach wiejskich promuje poszanowanie praw człowieka do lokalnych zasobów, zwłaszcza ziemi, w ramach tradycyjnej kultury życia. Wszyscy mieszkańcy wsi, w tym młodzież i dzieci, mają podstawowe prawa do życia w miejscu urodzenia, dziedzictwa lub wyboru. Oznacza to dostęp do ziemi jako warunek przetrwania wiejskich gospodarstw domowych, dzięki któremu zapewniają one środki do życia w miejscu

zamieszkania obecnym i przyszłym pokoleniom. Osiągnięcie tej formy sprawiedliwości przestrzennej może poprawić bezpieczeństwo własności ziemi dla młodzieży wiejskiej, co przyczyni się do zachowania wiejskiego stylu życia, tradycyjnej wiedzy, kultury czy wiejskiej gościnności.

Gdy procesy ekspansji rolniczej opierają się na podejściu neoliberalnym, generują one liczne przypadki niesprawiedliwości przestrzennej prowadzące do braku bezpieczeństwa użytkowania i własności ziemi dla mieszkańców wsi, zwłaszcza z grup ubogich i pokrzywdzonych. Ludzie ci są wykluczeni z procesów rozwoju agrarnego i obszarów wiejskich oraz pozbawieni możliwości korzystania z rzeczywistych praw w wyniku niesprawiedliwych odszkodowań za przejście prawa do efektywnego użytkowania ziemi (przymusowa dzierżawa ziemi) lub przymusowej sprzedaży działek. Ostatecznie prowadzi to do koncentracji zasobów ziemi w rękach osób czy podmiotów zamożnych i utowarowienia tych dóbr – przekształcenia ziemi w zwykły towar do kupna i sprzedaży na wolnym rynku.

Wyjątkowe znaczenie zasobów ziemi dla rolników indywidualnych wymusza potrzebę rzeczywistej sprawiedliwości wbudowanej w społeczne zasady życia społeczności na obszarach wiejskich i gwarantowanej przez odpowiednie instytucje wiejskie wdrażające te zasady. Może to zapewnić, że ludność wiejska, w tym grupy ubogie, defaworyzowane i zmarginalizowane, będą miały jednak dostęp do zasobów ziemi w perspektywie długoterminowej lub w sposób trwały (Uwayezu, De Vries 2018). Takim podejściem można ich chronić przed utratą zatrudnienia i przymusową migracją zarobkową, przeniesieniem lub eksmisją z miejsca zamieszkania.

W procesie rozwoju przestrzennego opartego na sprawiedliwości szczególną uwagę zwraca się na przewyżczanie wykluczenia i promowanie pełnowartościowej inkluzji grup osób ubogich i defaworyzowanych na obszarach wiejskich. Innymi słowy, przestrzeganie zasad sprawiedliwości przestrzennej w rozwoju obszarów wiejskich zwiększa bezpieczeństwo własności w ramach systemu własności ziemi, zwłaszcza w przypadku wspomnianych grup (De Souza 2001).

Podsumowując, sprawiedliwość przestrzenna na obszarach wiejskich w ramach wspólnoty lokalnej osiągnana jest poprzez działania i programy, które mają na celu zaspokojenie podstawowych potrzeb wszystkich mieszkańców wiejskich niezależnie od miejsca zamieszkania. Potrzeby te obejmują równy, niedyskryminujący i bezstronny dostęp do zatrudnienia, zasobów mieszkalnictwa, podstawowej infrastruktury i usług, które są nierozzerwalnie związane z dostępem do zasobów ziemi. Społeczność jest przestrzennie sprawiedliwa, gdy wszystkie jej części respektują prawa poszczególnych członków. Wszyscy mieszkańcy wsi mają prawo przyczyniać się do rozwoju swojej wsi i wspólnoty lokalnej. Prawa te nie powinny być traktowane priorytetowo ze względu na interesy agrobiznesu lub status społeczno-gospodarczy określonej kategorii osób lub grup społecznych

(Borodina i in. 2020). A więc rozwój obszarów wiejskich uwzględniający sprawiedliwość społeczną i przestrzenną wiąże się z poszanowaniem podstawowych praw człowieka, promuje inkluzywny rozwój tych obszarów ukierunkowany na zmniejszenie nierówności gospodarczych i polaryzacji społecznej, które są wynikiem przemian neoliberalnych.

Bibliografia

- Borodina O., Mykhailenko O., Fraier O. (2020). Land use and spatial justice in Latin American countries: Lessons for Ukraine. *Ekonomika ta prognozuvannia*, 4, 87–102. DOI:10.15407/eip2020.04.087.
- Borodina O., Prokopa I. (2015). The overcoming of structural deformations in Ukraine's agrarian sector: Institutionalization and modernization of a small scale agricultural production. *Ekonomika Ukrainy*, 4 (641), 88–96. http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2015_4_12 (dostęp: 09.09.2022).
- Borodina O., Prokopa I., Kyryziuk S., Yarovi V. (2020). Rural areas development fund as a financial instrument for spatial justice in land use and sustainable rural development. *Accounting and Finance*, 3 (89), 122–130. DOI:10.33146/2307-9878-2020-3(89)-122-130.
- Borodina O. (red.), Prokopa I., Popova O., Nebrat V., Kyryziuk S., Rykovska O., Yarovi V., Mykhailenko O., Lukianova M., Fraier O. (2021). Spravedlyvist' u dostupi do zemelnykh resursiv i vyhod vid yikh vykorystannia na sil' s'kykh terytoriyakh: Knykha 1 [Sprawiedliwość w dostępie do zasobów ziemi i korzyści z ich wykorzystania na obszarach wiejskich: Książka 1]. Kyiv: Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Instytut Ekonomii i Prognozowania. <http://ief.org.ua/docs/mg/350.pdf> (dostęp: 12.09.2022).
- De Souza F.A.M. (2001). Perceived security of land tenure in Recife, Brazil. *Habitat International*, 25 (2), 175–190. DOI:10.1016/S0197-3975(00)00023-0.
- Gavrylova I. (2009). Sovremennyye teorii sotsial'noi spraviedlivosti [Współczesne teorie sprawiedliwości społecznej]. *Politia*, 1 (52), 182–189. <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyye-teorii-sotsialnoy-spraviedlivosti/viewer> (dostęp: 15.09.2022).
- Gutwald R., Lessmann O., Masson T., Rauschmayer F. (2014). A capability approach to intergenerational justice? Examining the potential of Amartya Sen's ethics with regard to intergenerational issues. *Journal of Human Development and Capabilities. A Multi-Disciplinary Journal for People-Centered Development*, 15 (4), 1–14. DOI:10.1080/19452829.2014.899563.
- Hohol T., Tsybul'ska J. (2022). Reforma samorządu lokalnego i terytorialnej organizacji władzy Ukrainy poprzez decentralizację. *Wiś i Rolnictwo*, 2 (195), 11–38. DOI: 10.53098/wir022022/01.
- Iveson K. (2011). Social or spatial justice? Marcuse and Soja on the right to the city. *City: Analysis of Urban Change, Theory, Action*, 15 (2), 250–259. DOI:10.1080/13604813.2011.568723.

- Madanipour A., Shucksmith M., Brooks E. (2021). The concept of spatial justice and the European Union's territorial cohesion. *European Planning Studies*, 30 (5), 1–18. DOI:10.1080/09654313.2021.1928040.
- Morev D. (2010). Amartiya Sen i ogranichennost' utilitarizma [Amartiya Sen i ograniczoność utylitaryzmu]. *Ekonomicheskiye nauki*, 2010, 8, 37–41. https://ecsn.ru/files/pdf/201008/201008_37.pdf (dostęp: 15.09.2022).
- Rawls J. (1999). *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Said E.W. (1993). *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books.
- Sen A. (2009). *The Idea of Justice*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Soja E.W. (2008). The city and spatial justice. Conference paper at: Spatial Justice, Université Paris Ouest Nanterre La Défense, March 12–14. <https://www.jssj.org/wp-content/uploads/2012/12/JSSJ1-1en4.pdf> (dostęp: 09.09.2022).
- UN [United Nations] (2006). *Social Justice in an Open World: The Role of the United Nations*. New York: United Nations Department of Economic and Social Affairs. <https://www.un.org/esa/socdev/documents/ifsd/SocialJustice.pdf> (dostęp: 12.09.2022).
- Uwayezu E., De Vries W.T. (2018). Indicators for measuring spatial justice and land tenure security for poor and low-income urban dwellers. *Land*, 7, 84. DOI:10.3390/land7030084.

Toward a Conceptual Framework of Social Justice in Ukrainian Rural Space

Abstract: The presented article considers issues of social justice and spatial justice, recalls the origins and discusses the dialectics of these concepts and their role in shaping regional and rural development policies. It is specified that a community shows spatial justice when all its elements respect the rights of individual members. Rural development based on social and spatial justice should involve respect for basic human rights, and promote inclusive rural development aimed at reducing the results of neoliberal transformations: economic inequality and social polarization. Based on the peculiarities of Ukrainian local self-governance reform, an attempt was made to identify areas of (in)justice formation in order to develop mechanisms for equalising local development processes.

Keywords: social justice, spatial justice, society, inclusive development, rural areas.